

4. *Леонов М. И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М., 1997.
5. *Мещеряков П.* Партия социалистов-революционеров : В 2 ч. / П. Мещеряков. – Ч. 1. – М., 1922.
6. *Морозов К. Н.* Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. / К. Н. Морозов. – М., 1998.
7. Непролетарские партии России: Урок истории. – М., 1984.
8. Революционная Россия. Центральный орган ПСР. – 1902. – 25 июня. – № 8.
9. Революционная Россия. – 1905. – № 74.
10. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.
11. *Слетов С.* К истории возникновения партии социалистов-революционеров / С. Слетов. – Пг., 1917.
12. *Сусоров С. В.* Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України). [дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01] // Дніпропетровський державний університет / С. В. Сусоров. – Д., 1994.
13. *Сусоров С.* Охранка, провокатори і революціонери на початку XX століття / С. Сусоров // Історія України. – 2000. – № 39 (199). – Жовтень. – С. 1–4.
14. *Хильдермайер М.* Возможности и рамки аграрного социализма в русской революции / М. Хильдермайер // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы международного коллоквиума историков. – СПб., 1992. – С. 145–159.
15. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (Далі – ЦДІАУ). – Ф. 274, оп. 1, спр. 2282.
16. ЦДІАУ. – Ф. 705, оп. 1, спр. 197.

Надійшла до редколегії 13.09.2008 р.

УДК 94 (477.63) «1905-1917»

Є. А. Врадій

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АТМОСФЕРА ПОЛІТИЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ У 1905–1917 РР. (на прикладі анархістів Півдня України)

Проаналізовано становище політичних в'язнів-анархістів у виправних закладах Півдня України, розглянуто особливості тюремного режиму та охарактеризовано психологічну атмосферу, яка панувала в середовищі арештантів.

Невід'ємною складовою будь-якої держави є система примусу, важливим елементом якої є пенітенціарна система, чий стан до певної

міри віддзеркалює рівень розвитку суспільства в цілому. Проаналізувавши ставлення та загальну спрямованість дій державних органів по відношенню до людей засуджених, тобто таких, що посягнули тим або іншим чином на порушення усталеного порядку, можна зробити висновок про загальний характер цього державного організму та рівень демократичності влади в ньому. Найбільш цікавим з огляду на це є ставлення до політичних в'язнів – часом прямих опонентів даної державної системи. Найбільш яскравим прикладом повного відкидання будь-якої ідеології державництва та примусу була діяльність анархістів, масштабне протистояння яких із урядами провідних європейських країн, серед яких була і Російська імперія, припало на початок ХХ ст. Зважаючи на непримиренний характер боротьби та ставлення анархістів до державної влади, проблема відносин останньої з представниками даної революційної течії виглядає доволі цікавою.

Загалом історіографія проблеми політичного ув'язнення в Російській імперії налічує велику кількість різноманітних за масштабом та якістю праць. Так, незаперечним авторитетом користується п'ятитомне дослідження М. Гернета «История царской тюрьмы» [1]. Втім, незважаючи на величезні масиви джерел, які було залучено до дослідження, висвітлення раніше невідомих фактів, в цілому автор намагався висвітлити російську в'язницю виключно у темних тонах, абсолютизуючи жорстокість царського режиму, часом забуваючи про те, що «передова та гуманна» радянська система «перевиховання» стала нащадком саме імперської пенітенціарної системи. В подальшому акценти у вивченні проблеми життя політичних в'язнів змістилися в бік дослідження історії сибірських та далекосхідних каторг та місць масового заслання [14; 20]. Цікавим є аналіз російської пенітенціарної системи, зроблений Б. Н. Мироновим в рамках його масштабного дослідження соціальної історії імперського періоду. Аналізуючи кількість виправних закладів, форми покарання, побутове життя в'язнів, автор приходить до цілком протилежного по відношенню до радянської історіографії висновку про відповідність та доцільність імперської каральної системи, зважаючи на вимоги та потреби тогочасного суспільства [15].

У цілому для вітчизняної історіографії залишилися відкритими ряд питань: проблема взаємовідносин між в'язнями та адміністрацією виправних закладів, адже до цих пір безальтернативною залишається думка, закладена радянською історіографією, про суворість режиму в'язниць та виключну і невмотивовану жорстокість адміністрації; стосунків між різними категоріями ув'язнених – між політичними та карними злочинцями, між представниками різних політичних сил; психології та побуту політичних в'язнів та ін. Також практично не-

висвітленим є проблема становища в'язнів у виправних закладах на таких етапах процесуального розгляду, як слідство та суд. Вирішенню цих проблем на основі дослідження становища анархістів Півдня України у 1905–1917 рр., які потрапили за ґрати російських виправних закладів, присвячена дана публікація.

Найпотужнішими центрами розвитку анархізму на Півдні України були Одеса, Катеринослав, Миколаїв та Севастополь. Насамперед в'язниці цих населених пунктів, а також повітові в'язниці Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній стали тими виправними закладами, в яких місцеві анархісти перебували в момент слідства та судового розгляду.

Не дивлячись на розширення закладів пенітенціарної системи Російської імперії, коли протягом періоду 1879–1913 рр. кількість місць у в'язницях збільшилась майже вдвічі – з 61,7 тис. до 120 тис., фактичне наповнення виправних закладів перевищувало названі ліміти у 1,5 раза [15, с. 36]. Подібне несприятливе становище погіршувало ще й те, що санітарні умови практично всіх виправних закладів були незадовільними. Доволі частими випадками для тюрем Півдня України були епідемії тифу та інших інфекційних захворювань. Так, наприклад, у 1907 р. Луганську повітову в'язницю Катеринославської губернії охопила епідемія сипного тифу, що на фоні незадовільного харчування викликало великі масштаби поширення хвороби [7, арк. 4]. Подібне становище, за спогадами Н. І. Махна, але вже через високу захворюваність на брюшний тиф у 1910 р. склалася у Катеринославській губернській тюрмі [13, с. 42-43]. Один із ув'язнених у 1906 р. у Катеринославській в'язниці подібним чином згадував умови, в яких він перебував: «Туберкулез, опухоли, различные нервные заболевания были широко распространены среди арестантов... В тюрьме царил голод, грязь, в камерах царствовали вши. Свиристствовал сыпной тиф» [5, арк. 15-16].

Щодо медичного обслуговування, то, як вже зазначалось, воно залишало бажати кращого, втім говорити про однозначність його незадовільного стану буде, мабуть, неправильним. У 1900-х рр. 67 % в'язниць у Російській імперії мали свої лікарні, а інші обслуговувались громадськими медичними закладами [15, с. 37]. Так, наприклад, в'язні Катеринославської губернської в'язниці іноді отримували медичну допомогу у губернській земській лікарні [3, арк. 4].

Окрім високої смертності від хвороб, у в'язницях у період 1905–1917 рр. збільшується кількість самогубств. Так, якщо смертність серед чоловіків у період 1907–1912 рр. у цілому по Європейській Росії становила 14 випадків на 1000 осіб, то у в'язниці цей показник складав

38 випадків відповідно [16, с. 37]. Рівень самогубств у виправних закладах, незважаючи на загальне його піднесення в цілому в країні, досягав доволі загрозливих показників – 94 випадки на 1000 осіб [15, с. 37]. Про важкість тюремного режиму можна судити з того, що в'язні часом віддавали перевагу мученицькій смерті, зокрема шляхом самоспалення, як це зробив Антон Горбаненко, один із учасників Маріупольської групи анархо-комуністів, перебуваючи у Луганській в'язниці [13, с. 46].

Доволі частими були випадки, коли важкі побутові умови в'язниці поєднувались із надзвичайно жорсткими, а іноді відверто злочинними діями адміністрації виправних закладів. Так, наприклад у Одеській в'язниці наприкінці березня 1907 р. посадові особи, проводячи допити неповнолітніх арештантів, вдалися до їхнього побиття [18, арк. 141]. Незабаром у квітні місцеві анархісти з мотиву помсти вбили начальника Одеської в'язниці [16, арк. 12].

Побиття в'язнів в Одеській в'язниці було систематичним явищем. Так, у квітні того ж 1907 р. За наказом адміністрації війська відкрили вогонь по вікнах камер після того, як в'язні протестували проти переміщення своїх товаришів до карцеру. Причому слід відзначити той факт, що для охорони в'язниці в якості наглядачів переважно було залучено інгушів та чеченців. За відмову відкрити вогонь по в'язнях кавказців поспішно вивели з в'язниці та замінили військовими [17, арк. 8]. До речі, залучення представників національностей, які етнічно походили з інших регіонів, для охорони правопорядку на Півдні України було доволі поширеним явищем. Таким чином влада та адміністрація великих підприємств намагалися протиставити загальному революційному піднесенню, що поступово опановувало широкими масами населення регіону, етнічно та релігійно неспоріднених із українським та російським етносами групи населення імперії, які підтримували самодержавний устрій у державі. До речі, цікавим є той факт, що приводом для початку страйку на підприємствах Катеринослава у 1898 р. стало вбивство осетином, що працював охоронцем на Брянському металургійному заводі, робітника-українця [2, арк. 7].

Подібний до Одеської в'язниці за характером режим панував і в Катеринославі. Так, наприклад, за спробу відсвяткувати 1 травня та співання революційних пісень у 1906 р. в'язні катеринославської тюрми були жорстоко побиті, внаслідок чого одна особа загинула [5, арк. 11-12].

Подією, що отримала загальноімперський резонанс, стало придушення спроби втечі анархістів з Катеринославської в'язниці 29 квітня 1908 р. Під приводом заспокоєння безладу у в'язниці адміністрацією проводився розстріл та побиття озброєних людей. У результаті да-

ної каральної акції за даними генерал-губернатора було вбито 29 осіб і стільки ж поранено. За спогадами в'язнів-очевидців вбито було від 40 до 50 осіб, а поранено – 50–55 чоловік відповідно. Постраждалих з боку наглядачів та охоронців зафіксовано не було, а начальник в'язниці Фетисов за дану акцію був нагороджений орденом Св. Анни [3, арк. 5].

Місцеві анархісти намагалися помститися катеринославському генерал-губернатору Кліненбергу, організувавши 2 травня 1908 р. вибух у готелі «Франція». Втім, через поспіх однієї з виконавиць – Фріди Ставської замах виявився невдалим і призвів до ліквідації основного ядра Катеринославської групи анархістів-комуністів [8, арк. 34, 44].

Події 29 квітня 1908 р. отримали значний резонанс як у межах губернії, так і на теренах всієї Європейської Росії. Н. Махно, який потрапив до стін Катеринославської в'язниці роком пізніше, згадував, що наглядачі постійно повторювали ув'язненим анархістам: «Это вам не 29 апреля», а серед населення була поширена думка, що смерть губернатора настала внаслідок його власних переживань, що анархісти помстяться за своїх товаришів [13, с. 31].

Протест в'язнів проти дій адміністрації, як правило, виражався у голодуванні. Так, навесні 1906 р. в'язні Херсонської в'язниці оголосили голодування із вимогами звільнення товаришів з карцеру. Начальник тюрми, намагаючись припинити цю акцію арештантів, наказав накрити столи та відзначати свято Великодня, тим самим розраховуючи зірвати акцію арештантів. Втім, протягом 11 днів в'язні стійко витримали голодування й їхні вимоги були виконані [4, арк. 8]. Саме внаслідок голодування у Катеринославській в'язниці у 1906 р. в'язні домоглися зустрічі із генерал-губернатором Желтоновським та заміни тюремних наглядачів, які відзначалися жорстокими діями по відношенню до арештантів, військовослужбовцями [5, арк. 12].

Намагаючись знайти підтримку у протистоянні з політичними в'язнями, адміністрація виправних закладів шукала допомоги серед карних злочинців. Так, у Катеринославській в'язниці політичних в'язні потрапляли до камер із карними злочинцями, і таким чином адміністрація, з одного боку, намагалася попередити можливу змову політичних, а з іншого – мала детальну інформацію про всі розмови останніх, адже, за спогадами очевидців, карні злочинці були в ролі інформаторів наглядачів [13, с. 43]. Цікавим є той факт, що катом Катеринославської в'язниці, який виконував смертельні вироки, був саме карний злочинець Простотін, який за свою роботу отримував по 3 крб [13, с. 30].

Втім не можна не відзначити й той факт, що анархісти намагалися провадити агітаційну роботу у в'язниці навіть серед карних злочинців. Так, в одному з листів від анархістів із Севастопольської в'язниці місти-

лося прохання по можливості надіслати журнали та прокламації для ведення роз'яснювальної роботи серед злочинців [6, арк. 141]. Про масштаби та певною мірою «дієвість» анархістської пропаганди можна судити з того, що ряд злочинців, відбувши покарання та вийшовши на свободу, надавали своїм суто кримінальним діям анархістського забарвлення. Як говорив один з карних у Одеській в'язниці у 1906 р.: «Вот выйду на волю, так не буду больше «блатным», а прямо запишусь в архисты [анархисты. – С. В.] ... А засыплюсь, приведут в «хичь» [в'язницю. – С. В.], да я уже товариш – и табачок артельный» [10, с. 70].

Слід відзначити, що вплив політичних в'язнів на карних злочинців не мав одностороннього характеру. О. С. Локерман, один з в'язнів Катеринославської в'язниці у 1908–1910 рр., згадував, що за своїми звичками та фразеологією ряд анархістів практично не вирізнявся від карних злочинців [12, с. 188]. Втім у більшості випадків політичні в'язні загалом та анархісти зокрема намагалися не змішуватися із карним світом. Так, у «Листі з Мальцевської каторги», написаному одеською анархісткою Вірою Горовіц, прямо містилася рекомендація для всіх політичних арештантів-жінок триматися власною групою і колективно протидіяти карним злочинцям [19, арк. 85-86].

Неоднозначним був характер відносин політичних в'язнів між собою. В означений період у виправних закладах перебували представники усіх партій та рухів, що провадили антиурядову діяльність – соціал-демократи, соціал-революціонери, анархісти і т. д. У в'язницях, де політичні в'язні відбували своє покарання після вироку суду, як правило, існував інститут старост, які врегульовували всі питання, пов'язані з побутом та зверненнями арештантів. Так, наприклад, у Бутирській в'язниці, де Н. І. Махно розпочав відбувати своє довічне ув'язнення з 1911 р., старостою політичних в'язнів був есер Веденяпін, який одразу допоміг облаштуватися новоприбулим анархістам [13, с. 48]. Втім не слід розглядати політичних в'язнів єдиною монолітною соціальною групою. Цілком обгрунтовано, як на нашу думку, буде диференціювати усіх політичних в'язнів за декількома критеріями. В якості одного з них виступає, як вже зазначалося раніше, критерій партійного розподілу. Причому, якщо до 1905 р. він не відігравав суттєвої ролі, то в період розвитку революційних подій та їхнього спаду партійне розмежування серед політичних в'язнів ставало все відчутнішим. Вже згадуваний більшовик О. Локерман наступним чином характеризував атмосферу взаємовідносин політичних в'язнів у Катеринославській в'язниці: «Партийное деление стало резче, заметней; взаимная обособленность и отчужденность острее, откровеннее» [12, с. 186]. Н. Махно, описуючи період свого перебування у Бутирській в'язниці в період з 1911 до

1917 рр. неодноразово відзначав факти конфліктів між в'язнями, саме на ґрунті партійних розбіжностей, які, з одного боку, були відголоском партійного протистояння поза стінами в'язниці, а з іншого – наслідком побутових сварок в'язнів між собою [13, с. 48-49].

В якості інших важливих факторів, які впливали на процес диференціації групи політичних в'язнів, слід відзначити вікову та, у значній мірі, соціальну нерівність. О. Локерман наголошував на існуванні двох відокремлених груп політичних в'язнів – старшої генерації «революционеры обычного типа» та формації «бойовиків» та «експропріаторів» [переважну більшість з яких становили анархісти. – Є. А.]. Доволі красномовно, як на нашу думку, характеризує відносини між цими двома групами політичних в'язнів висловлювання того ж Локремана: «Мы говорили на разных языках и поклонялись разным богам. Мы были варварами друг для друга и взаимное непонимание – несходство сказывалось даже в десятистепенных мелочах» [12, с. 186]. Він же відзначав той факт, що серед арештантів циркулювали чутки про хвилю експропріацій, якими анархісти в Одеській в'язниці піддавали інших політичних в'язнів [12, с. 187]. Подібні чутки могли мати під собою цілком реальну основу, з огляду на те, що 80 % одеських анархістів-в'язнів були засудженими за експропріації та здирництво [11, с. 133]. Втім, з огляду на вищезгадані контакти анархістів із представниками злочинного світу та використання останніми анархістського прикриття для своєї кримінальної діяльності, говорити про саме «анархістський» характер цих експропріацій буде не зовсім коректно.

Анархіст Н. Махно в свою чергу підкреслював близькість та товариський характер стосунків між адміністрацією виправних закладів та представниками партійної еліти, що перебували в ув'язненні: «... не мешало некоторым «богам» [представникам центральних комітетів революційних партій. – Є. А.] здороваться с надзирателями за руку, произнося в других местах громкие речи о тяжелом тюремном режиме» [13, с. 49]. Для більшості анархістів подібна поведінка була неприйнятною та незрозумілою. Пізніше Махно висловить думку, що вона була «обычным проявлением образа мышления интеллигентов, которые искали в социалистических идеях и среде только средство, чтобы рассестся как хозяева и руководители» [13, с. 49].

Не дивлячись на те, що за офіційним трактуванням державної влади, анархісти, як особи, що посягали на зміну державного устрою, були злочинцями, ставлення до них з боку населення було доволі неоднозначним. Цьому сприяло те, що анархісти, які перебували на волі, усілякими способами (переважно шляхом випуску та поширення прокламацій) намагалися поширити інформацію про знушення над політичними

в'язнями з боку влади. Як правило, в'язні мали налагоджений зв'язок із волею та передавали звістки про становище у виправних закладах. Подібні зв'язки в'язнів-анархістів із своїми товаришами нами виявлено по в'язницях Катеринослава, Севастополя, Одеси. Саме таким чином громадськість Півдня України отримала інформацію про знущання над анархістами в Гродненській в'язниці у 1907 р. [9, с. 376] та про вже згадуваний інцидент 29 квітня 1908 р. у Катеринославі [3, арк. 4-5]. Подібні повідомлення сприяли поширенню серед населення доволі співчутливих настроїв до ув'язнених анархістів зокрема та політичних в'язнів загалом. Так, Н. Махно, згадуючи перевезення заарештованих анархістів з Олександрівська до Катеринослава, відзначав той факт, що населення намагалось допомогти в'язням харчами, як і під час транспортування в'язнів з будівлі Катеринославської в'язниці до залу суду [13, с. 28].

В цілому атмосфера, що панувала у місцях політичного ув'язнення, багато в чому стала відображенням особливостей суспільно-політичного розвитку російського соціуму. Дії адміністрації в'язниць були переважно обумовлені загальним ставленням державної влади до представників революційних партій. Теза радянської історіографії про системне, повсякчасне та, навіть, патологічно жорстоке ставлення до в'язнів з боку адміністрації виправних закладів є невинуватеною, хоча не слід нехтувати і випадками дійсно нелюдського поводження з арештантами, особливо з анархістами, які були найнепримиреннішими противниками існуючого режиму та відзначалися незалежним, часом зухвалим, ставленням до тюремного режиму.

Саме в цей період бере свій початок традиція, що стала яскравою ознакою радянської пенітенціарної системи, – залучення владою кримінальних злочинців у боротьбі з політичними в'язнями. Загальна ж маса політичних в'язнів у зазначений період представляла собою доволі неоднорідну та не досить згуртовану соціальну групу, що пояснювалось партійним поділом та існуванням кількох генерацій революціонерів, представники яких іноді мали цілком протилежні світоглядні засади.

Бібліографічні посилання

1. *Гернет М. Н.* История царской тюрьмы : В 5 т. / М. Н. Гернет. – М., 1963.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 125, оп. 3, спр. 125 (Далі – ДАДО).
3. ДАДО. – Ф. 125, оп. 3, спр. 26-б.
4. Там само, спр. 27.
5. Там само, спр. 33.
6. Там само. – Ф. 313, оп. 1, спр. 1901.
7. Там само. – Ф. 313, оп. 1, спр. 1909.
8. Там само. – Ф. 313, оп. 2, спр. 2092.

9. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. – Р. на-Дону, 1996.
10. *Кривенький В.* Анархисты / В. Кривенький, В. Єрмаков // Родина. – 1993. – № 5-6. – С. 70–76.
11. *Лебеденко А. М.* История анархизма в Украине (кон. XIX – XX вв.) / А. М. Лебеденко. – К., 1995.
12. *Локерман А. С.* По царским тюрьмам / А. С. Локерман // Каторга и ссылка. – 1925. – № 4 (25). – С. 185–189.
13. *Махно Н. И.* Мятёжная юность (1888–1917) / Н. И. Махно. – Париж, 2006.
14. *Мещерский А. П.* Особенности, партийный состав политической ссылки в Сибири в конце XIX – начале XX века / А. П. Мещерский // Ссылные революционеры в Сибири (XIX в. – февраль 1917 г.): [сб. науч. тр.]. – Иркутск, 1973. – Вып. 1. – С. 125–143.
15. *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 2.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 268, оп. 1, спр. 132 (Далі – ЦДІАК України).
17. ЦДІАК України. – Ф. 335, оп. 1, спр. 84.
18. Там само, спр. 2110.
19. Там само, спр. 2249.
20. *Щербаков Н. Н.* Численность и состав политических ссыльных Сибири / Н. Н. Щербаков // Ссылные революционеры в Сибири (XIX в. – февраль 1917 г.): [сб. науч. тр.]. – Иркутск, 1973. – Вып. 1. – С. 199–242.

Надійшла до редколегії 13.09.2008 р.

УДК 94.37 (477.63) «XIX»

Ю. І. Суздальєва

Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ГЕНЕЗА ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ПОТРАКТУВАННІ В. ВИННИЧЕНКА

Аналізується становлення та сутність поняття політичної еліти у філософській системі В. Винниченка на матеріалі роману «Лепрозорій».

Поняття еліти потрапило до кола метафізичної проблематики ще на етапі зародження філософської науки. Зважаючи на важливість коректної відповіді про сутність та шляхи становлення елітарної особистості для кожного суспільного ладу на певному хронологічному етапі його поступу, зрозумілим і закономірним є те, що кожна історична епо-

© Ю. І. Суздальєва, 2008